

Granasztói Olga

**„A legkülönbözőbb könyveket olvasni”
Francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok
a 18. század végi Magyarországon**

EZERHÉTSZÁZNYOLCVANHÉT késő nyarán a svájci *Société Typographique de Neuchâtel* (továbbiakban STN) könyvkiadó és -kereskedő cég üzleti útra küldte Durand nevű ügynökét Franciaország és Olaszország érintésével a Habsburg területekre. Durand bő egy évig tartó útjának fő célja kereskedelmi jellegű volt, vagyis minél több könyvet eladni az STN hatalmas, több mint 1500 tételt kitevő könyvkészletéből, de nem kevésbé fontos szempont volt a piackutatás, azaz hosszabb távra megbízható kereskedelmi partnereket szerezni.¹ Franciaországban csupán a Rhône völgyét érintette, innen Torinón keresztül lement egészen Nápolyig, majd a következő év tavaszán Velence után megérkezett Bécsbe. Durand egész utazásának „csúcspontja” Bécs volt, ahol hét önálló könyvkereskedővel sikerült kapcsolatba lépnie. Több mint kéthónapos itt tartózkodása alatt további utakat tett Pestre, Pozsonyba és Prágába is. Pesti útjának sikeréről Johann Michael Weingand leveleiből már tudomást szerezhettünk, aki 1788-ban az STN-nek azonnal beszámolt az ügynöki látogatás sikeréről.²

Nem véletlen, hogy Durand egész útjának legfontosabb állomása a császárváros lett. Azelőtt az STN üzleti útjainak fő iránya Franciaország volt, és fel sem merült, hogy ekkora figyelmet érdemes fordítani a közép-kelet-európai térség könyvpiaci lehetőségeire. Az új érdeklődés háttérében gazdasági és kulturális tényezők egyaránt meghúzódtak: az STN által forgalmazott francia könyvtermés egyik legnagyobb felvevőpiaca addig Franciaország volt, ahol azonban az 1780-as évek elején több olyan intézkedést hoztak (a könyvbehozatal megnehezítése a hazai könyvkiadás védelmében, szigorú cenzúraintézkedések a tiltott könyvekkel való kereskedelem ellen), amelyek ellehetetlenítették az STN helyzetét.³ Ezzel egyidőben a Habsburg Birodalomban a II. József reformintézkedéseinek köszönhetően kiala-

¹ Durand útjával valamint a bécsi kereskedők STN-hez fűződő üzleti kapcsolataival eddig legalaposabban Jeffrey Freedman foglalkozott. Vö. FREEDMAN, 1991. 199–207.

² Weingand levele az STN-nek (Pest, 1788. július 16.), BPN Ms 1229bis. „Az a megtiszteltetés ért a múlt héten, hogy látogatást tett nálam Durand úr, az Önök társaságának tagja. Katalógusuk és a felajánlott feltételek megrendeltem nála néhány könyvet, amely remélem már eljutott Önökhöz. Ha a megállapodás szerint elküldik, amit kértem, elkötelezem magam Önök mellett, és onnantól kezdve minden francia könyvet Önöknél fogok megrendelni, anélkül, hogy bárki máshoz fordulnék. Helyzetem azonban megköveteli a lehető leggyorsabb szállítást”. Weingand és üzlettársa, Köpff 1781 és 1784 között jelentős üzleti kapcsolatban állt az STN-nel, amely egyéb problémák mellett éppen Köpff halála miatt 1784 és 1788 között teljesen megszakadt. Vö. GRANASZTÓI, 2003. 166–186.

³ FREEDMAN, 1991. 201–206.

kuló kedvező könyvpiaci klíma hozzájárult ahhoz, hogy a fokozatosan növekvő olvasói elit már számottevő közönségét képezze az STN által kínált francia nyelvű újdonságoknak, amelyek között kitüntetett helye volt a szépirodalmi – sok esetben tiltott – könyvtermésnek. Durand első Bécsből írt levele más szempontból is ékes bizonyítéka az 1780-as években bekövetkezett változásoknak: „*Ez az ország nagy lehetőségekkel kecsegtet*” – írja.⁴

Az STN korábban – az 1770-es évek végéig – egyetlen üzleti kapcsolatot sem tudott kiépíteni a császárvárossal, noha több kísérletet is tett rá. Sem Trattner, sem Gräffer – a két legjelentősebb bécsi könyvkereskedő – nem állt kötélnek, noha mindkettő foglalkozott francia könyvekkel.⁵ Ennek háttérében elsősorban a Mária Terézia uralkodásának idején működő szigorú könyvpiaci szabályozás és cenzúrarendszer keresendő. Az 1770-es évek elején a privilégiumot élvező bécsi könyvkereskedőknek – mint Trattner – nem állt érdekében, hogy kockáztasson, hiszen az STN-nel való kapcsolatfelvétel lényegében egyet jelentett volna a Habsburg Birodalomban javarészt tiltott, francia irodalmi termés illegális behozatalával, ami az engedélyezett művek árusításában kitüntetett helyzetet élvező Trattnernek csak kárára lett volna.

II. József trónralépését követően nemcsak a már sokat emlegetett cenzúra-reform járult hozzá ahhoz, hogy egy évtized alatt a franciául olvasó elit minden nehézség nélkül hozzájusson az újonnan megjelenő francia szépirodalmi könyvtermés teljes skálájához, majd valamivel később ugyanez az olvasóréteg befogadója legyen az egyre jelentősebb német szépirodalomnak, amely azután a század végére fokozatosan kiszorította a piacról a francia irodalmat. Azzal, hogy József szakított anyjának monopóliumokra építő gazdasági gyakorlatával és versenyhelyzetet teremtett a kereskedelemben eltörölve a megszorító korporatív előjogokat, megjelent a kedvezőbb feltételek mellett könnyen üzletet alapító új kereskedőréteg,⁶ amelynek tagjai számára a fennmaradás lehetőségét csak az jelenthette, ha az új olvasói igények egyre markánsabb megnyilvánulásainak kiszolgálására törekednek. Ebben a helyzetben a francia nyelvű, részben már engedélyezett, de javarészt továbbra is tiltott irodalom jelentette az egyik legnagyobb haszonnal kecsegtető területet. Az STN, noha korántsem egyedülként a francia könyvek európai piacán, az 1780-as évekre megkerülhetetlen tényezővé vált.⁷ Ezt részben azzal érte el, hogy a tiltott könyvekre és az utánnyomásra szakosodott, törekedve minden igény kielégítésére. Másrészt nagybani kereskedelemmel kezdett el foglalkozni: csereviszonyba lépett más kiadókkal, kereskedőkkel, és saját könyvraktárat hozott létre. Az STN különös figyelmet fordított a könyvkínálatára, és ezt sikerült mind térben (Párizstól Varsóig), mind az olvasói érdeklődésben (a protestáns imádságos könyvektől a pornográf regényekig) jelentkező legváltozatosabb igényekhez igazítani.

Az STN levéltárában őrzött bécsi kereskedői levelek alapján – amelyek legnagyobb része 1784 után keletkezett – jól nyomon követhető ennek a sokszínű, új könyvtermésnek a megjelenése, majd térhódítása a régióban. Trattner – amint arról

⁴ Durand levele az STN-hez (Bécs, 1788. július 11.). BPN Ms 1145. Fasc. II. folio 314.

⁵ FREEDMAN, 1991. 232–234.; Trattner levele az STN-hez (Bécs, 1772. február 15.), BPN Ms 1226. folio 3.

⁶ SASHEGYI, 1958. 94.

⁷ GRANASZTÓI, 2003. 169.

már szó esett – az 1770-es években több ízben is visszautasította az STN-t mint kereskedelmi partnert. 1784-ben viszont már minden korábban támasztott feltételéről lemondva, maga is elkezdett tiltott könyvek behozatalával foglalkozni, csak hogy felvegye a versenyt az újonnan jelentkező kereskedőkkel, akiknek hozzá képest kevesebb vesztenivalójuk volt.⁸

A német szépirodalom jelentősebb elterjedésének vizsgálatánál a befogadó közeg szempontjából összetettebb helyzettel kell számolnunk: a francia szépirodalom közönségét könnyebb meghatározni az elitnek a francia nyelvhez és kultúrához való egyértelmű kötődése révén. A német szépirodalom iránti érdeklődés csak részben egyezik meg ugyanennek az elitnek az új, modern olvasmányok iránti igényével. Ausztriában és a német polgárság lakta magyar városokban – mint például Pozsonyban – a század második felétől, utolsó harmadától egyre szélesebb polgári olvasóközönséget hódított meg a német szépirodalom, különösen a regény.⁹ Közönségének fokozatos gyarapodásához nagymértékben hozzájárult az utánnomásra szakosodott kiadók-kereskedők tevékenysége, köztük a mi szempontunkból elsősorban fontos Trattneré. Miközben a közép- és északnyugatnémet zónában az új, irodalmi érdeklődésű olvasóközönség már a század közepére kialakult, addig ez a fejlődési folyamat a keletebbre fekvő területeken jó ötven évnyi késéssel ment végbe.¹⁰ A folyamat élénkítésében az utánnomás gyakorlata játszotta az egyik legfontosabb szerepet, mert segítette az olvasmányszükségletek kielégítését. Ezeket a jelenségeket Reinhard Wittmann követte nyomon a német könyvpiac fejlődési folyamatainak tükrében. A német könyvtörténész következtetéseit feltétlenül szükségesnek tartjuk összefoglalni, mert a német irodalom magyarországi befogadásának feltárásához további szempontokat vet fel. Az utánnomás virágkorát jelentő évtizedek (1765–1785) körültekintően válogatott irodalmi kínálata döntő mértékben tágitotta a közönség elvárasi horizontját.¹¹ A felvilágosodás kori német irodalom az utánnomásnak köszönhetően a német irodalmi központoktól távol eső területeken is némi késéssel ugyan, de hozzáférhető volt. A siker lényegét az utánnomott könyvek árában kell keresnünk. A németül olvasók szélesebb körében először ez tette lehetővé, hogy a könyv egy megfizethető kulturális árucikké váljon.¹²

A német könyvkereskedelem összetett 18. századi fejlődési folyamatával párhuzamosan, és arra élénkítő hatást gyakorolva, kialakult egy valódi irodalmi piac, amely megsokszorozta a kiadásra kerülő könyvek számát. Míg 1650-ben a latinul írott művek a könyvvásári katalógusok alapján az összes megjelentetett könyv 71%-át tették ki, addig ez az arány 1800-ra teljesen megfordult, mindössze 4%-ra zsugorodott. A német nyelvű könyvtermés a 18. század végén évi ötezer új tétellel gyarapodott, amellyel együtt járt a szakterületek iránti érdeklődés teljes átrendeződése is: amíg az 1740-es években a megjelentetett könyvek több mint fele teológiai, vagy moralizáló mű volt, addig a század végére ez mindössze egytizedre csökkent.¹³

⁸ Trattner levelei az STN-hez (Bécs, 1784. március 3. – 1785. augusztus 13.), BPN Ms 1226. folio 8–26.

⁹ BACHLEITNER – EYBL – FISCHER, 2000. 151.

¹⁰ WITTMANN, 1982a. 86.

¹¹ WITTMANN, 1982a. 86.

¹² WITTMANN, 1982a. 88.

¹³ WITTMANN, 1982b. 96.

A legnagyobb, robbanásszerű fejlődésen a szépirodalom ment keresztül, amelynek a század közepéhez képest megnégyszereződött a könyvpiaci jelenléte. A szépirodalmon belül a regény érte el a legnagyobb népszerűséget, ráadásul az összes német regény egyharmada Lipcsében jelent meg. Miközben Hamburgtól Bécsig, Zürichtől Königsbergig kialakulóban volt egy polgári olvasóközönség, valamint a kereslet az egész német nyelvterületen szinte egyforma mértékben növekedett, addig a művek megjelentetését tekintve meglehetősen aránytalanság figyelhető meg.¹⁴ A szépirodalmi könyvpiacot teljesen elurulta az északnémet könyvkiadás és ezen belül is Lipcse, ami időközben a német íróársadalom központjává vált.¹⁵ Ehhez a jelentős északnémet könyvterméshez a déli és keleti területeken csak nagyon drágán és sok nehézséggel megküzdve lehetett hozzájutni. Kiváltképpen az utánnomás vont be teljesen új olvasói rétegeket a könyvpiacra, és járta be a terjesztésnek új útvonalait.¹⁶

Az olvasók döntő többségét nem érdekelte, hogy eredeti kiadásban olvassa-e könyvét vagy utánnomásban, az számított, hogy mennyiért tud hozzájutni. Trattner az egész Habsburg Birodalmat behálózó fióküzletláncának, valamint kereskedőpartnereinek köszönhetően Innsbrucktól Temesvárig, Graztól Varsóig tudta eljuttatni az olvasókhoz a felvilágosodás kori német irodalom legjavát. Az olvasók számát pedig az általa megjelentetett és terjesztett *Allgemeine Wiener Büchernachrichten* című hirdetési újsággal szándékozta növelni.¹⁷

Lipcse jelentősége a német szépirodalom közép-európai elterjedésében abban is megnyilvánul, miként vált megkerülhetetlen tényezővé az évente kétszer itt megrendezett könyvvásár. Frankfurtot kiszorítva lett a kortárs német irodalmi kínálat közép- és kelet-európai központja, ahová minden német kereskedőnek el kellett jönnie, ha vevőitől megbízást kapott a frissen megjelentetett irodalmi újdonságokra. Az eredeti kiadásban megjelent könyvek teljes kínálatához itt lehetett hozzájutni. Még akkor is, ha sokszor borsos árat kellett érte fizetni; a Habsburg területekről érkező kereskedők első számú vevőinek, a főúri könyvvásárlóknak ízlését javarészt innen lehetett kielégíteni.

Ez a tendencia különösen az 1780-as évek közepétől figyelhető meg, amikor úgrásszerűen megnövekedett a vásárra látogató kereskedők száma, különös tekintettel a II. József által 1784-től életbe léptetett lényegesen megengedőbb könyvellenőrzési gyakorlatra. Miközben Pozsonyból 1778-ban még csak egy kereskedő vett részt a lipcsei vásáron (Löwe), 1783-ban pedig kettő (Löwe és Benedikt), addig 1785-ben számuk már ötre növekedett (Benedikt, a Doll testvérek, Löwe, Mahler, valamint a Weber és Korabinszky).¹⁸ A pozsonyi kereskedők figyelemreméltó lipcsei jelenlétéből a magyarországi kereslet megerősödésére is következtethetünk, nem szólva a pesti Weingand és Köpff kereskedőpárosról, akik 1785-ben szintén részt vettek a vásáron, és ezekben az években szoros kapcsolatban álltak az egyik lipcsei könyvárussal.¹⁹ Azoknak, akik olyan távolabbi vidékekről érkeztek, mint Pozsony vagy Pest, nem kevés pénzébe és idejébe került eljutni Lipcsébe, és részt venni a több

¹⁴ WITTMANN, 1982b. 96.

¹⁵ WITTMANN, 1982b. 96–97.

¹⁶ WITTMANN, 1982b. 99.

¹⁷ WITTMANN, 1982b. 103.

¹⁸ WITTMANN, 1982b. 102.; PAVERCSEK, 2004. 381.

¹⁹ WITTMANN, 1982b. 102.; PAVERCSEK, 2004. 381.

hétig is elhúzódó vásáron. Ezt csak azok a könyvkereskedők engedhették meg maguknak, akiknek jó forgalmú üzletük volt, és megérte vállalniuk az ezzel járó kiadásokat és nehézségeket.

A külföldi könyvújdonságok gazdag kínálatával azokra a főrangú vevőkre számítottak, akik nagy összegeket tudtak áldozni könyvvásárlásra és folyamatosan bővíteni szándékozták könyvgyűjteményeiket. A 18. század utolsó évtizedeiben Európának ebben a térségében a kortárs német és francia szépirodalom legnagyobb hányada a nemesi könyvtárakba vándorolt. A magyar főúri könyvtárak történetének egyik kiemelkedően fontos időszaka esik egybe – nem véletlenül – a Habsburg Birodalom könyvpiacának eddig vázolt fellendülésével. Az 1770-es évekre tehető könyvtáralapítási hullám során keletkezett új gyűjtemények elsősorban francia, másodsorban német szépirodalmi könyvállománya az 1780-as években gyarapodott rohamos tempóban. Noha a Habsburg Birodalom más arisztokrátaival összevetve egy meglehetősen szűk kör gyűjtői tevékenységéről beszélhetünk, és – va-gyonukhoz mérten – tízezer kötetnél nagyobb könyvtárral nemigen rendelkeztek, mégis figyelemre méltó a rekonstruálható állományok gazdagsága és gyűjtőkörük „modernége”: a regények, és azon belül is a libertinus változat népszerűsége, a filozófiai materializmus, továbbá az aktuálpolitikai kérdések, valláskritikai munkák iránt megmutatkozó markáns érdeklődés.²⁰ E szűk, de annál határozottabb olvasói ízléssel fellépő kör gyűjteményei egyértelműen II. József felvilágosult abszolutista reformjainak és szabadabb szellemű cenzúra-rendeleteinek hatására gazdagodtak jelentős mértékben. Ugyanakkor ha a magyar főnemesi könyvgyűjtőket mint befogadó közeget vizsgáljuk, akkor következtetéseink levonásakor csak ritkán támaszkodhatunk olyan biztos alapot jelentő forrásokra mint a családi levéltári fondok, és főleg a fennmaradt könyvgyűjtemények. Ellentétben a nyugat-európai, vagy – közelebbi példával élve – a csehországi arisztokrata könyvtárak kínálta kutatási lehetőségekkel, nálunk jószerével alig maradt fenn teljes épségében, katalógusával együtt egy-egy felvilágosodás kori főúri könyvtár.²¹

Néhány fő tendencia mindennek ellenére tisztán kirajzolódik, és ezeket erősítik meg, illetve árnyalják tovább olyan újabb felszínre került források, amelyek a külföldi könyvek behozatalában részt vevő magyarországi és bécsi könyvkereskedők tevékenységéről számolnak be. A külföldi szépirodalmi olvasmányok beszerzésének különböző módzatairól gazdag információval szolgál gróf Csáky István feleségének, Csákyne Erdődy Júliának érintetlenül fennmaradt könyvgyűjteménye és a Csáky család illésfalvi levéltára. A ma Aradon őrzött több mint ötezer kötetes francia könyvgyűjtemény a grófnét szenvedélyes olvasóként állítja elének, akinek legfőbb érdeklődési köre a francia prózairodalom volt.²² A Csáky család levéltári irataiból, ha nem is teljes körűen, de képet alkothatunk arról, hogy a tekintélyes mennyiségű francia könyvállomány beszerzéséhez milyen sokféle módszert, személyt alkalmaztak. A nagy könyvkereskedelmi központoktól távol eső Zemplén megyei Homonnán (ahol a könyvtárat eredetileg elhelyezték) bizonyára jó néhány nehézséggel kellett megküzdenie annak a főrangú asszonynak, aki javarészt tiltás alá eső könyvek gyűjtésére adta a fejét, még akkor is, ha – különösen a józsefi idők-

²⁰ GRANASZTÓI, 2007b.

²¹ ROCHE, 1979.; MÁDL, 2009. 174–175.

²² GRANASZTÓI, 2000.; GRANASZTÓI, 2007b.

ben – a főurak szinte mentességet élveztek a könyvrevízió alól a külföldi könyvek behozatalakor. Ez azonban nem volt érvényes Mária Terézia uralkodásának idején, 1792 után pedig – I. Ferenc uralomra kerülését követően – újra komoly restrikcio lépett életbe. Csáky Erdődy Júlia hosszú élete során mindhárom uralkodó alatt hódolt könyvgyűjtő szenvedélyének. 1765-től egészen haláláig, 1809-ig vásárolt könyveket, vagyis minden bizonnal neki is számolnia kellett a hatalom szigorával, legalábbis a könyvkereskedők kockázattal járó illegális beszerzései miatt, ami elsősorban a könyvek árán mutatkozott meg. Nem véletlen, hogy ez a kivételesnek számító francia könyvgyűjtemény kimutathatóan II. József uralkodása alatt gazdagodott leginkább.

Eckhardt Sándor sokat idézett, a cenzúra kijátszására felhozott példáját, miszerint a Csákyak egyszer késmárki kereskedőkkel hozattak be Bécsből könyveket, ki lehet egészíteni továbbiakkal.²³ Történetének folytatása azonban, vagyis az, hogy a kereskedők bort szállítottak és visszafelé a boroshordók helyett, vagy azokban elrejtve hozták be a tiltott könyveket, részéről csak feltételezés volt.²⁴ Különböző szállítási feladatokkal megbízott kereskedőt, vagy beszerzésre felfogadott személyt nem egyet foglalkoztattak Csákyék. Kutatásaink alapján úgy tűnik, hogy az 1770-es években leginkább zsidó kereskedőket bízták meg könyvek beszerzésével, vagy behozatalával. 1772 és 1777 között gyakran esik róluk szó, név szerint hármat ismerünk közülük, Prihesztet, Patachelt és Engellendert. Mindhárman Hunfalváról származtak.²⁵ Lehetséges, hogy hármójuk között volt vándorkereskedő is, aki a városi lakosság és a környező falvak különféle szükségleteinek kielégítésére szorított, de volt olyan is, aki üzleti ügyeit Hunfalváról bonyolította. Prihesztet 1772-ben például nemcsak egy bekecshez szükséges szőrme beszerzésével bízták meg, hanem a grófné könyvrendelését is neki kellett intéznie.²⁶

A Csáky-Erdődy házaspár levéltárában először az 1770-es évek végéről találunk adatot arra, hogy közvetlen kapcsolatban álltak könyvereskedőkkel. Pesten rendszeres vevői voltak a Weingand és Köpff könyvüzletnek.²⁷ Ugyanakkor a Weingand és Köpff kereskedőpáros szétválását követően Csáky István gróf rendszeres vevője maradt az özvegy Köpffnére szállt üzletnek. Erről tanúskodik a Köpff özvegyére szállt üzletrész 1786 és 1789 közötti megrendelőkönyve, amely rögzítette, hogy kinek, honnan és milyen könyvet rendeltek meg Pestre. Összesen tíz alkalommal rendelt náluk Csáky István ebben a rövid, hároméves időszakban.²⁸

²³ ECKHARDT, 1917. 20.

²⁴ Igaz ugyan, hogy Csákyék ekkoriban szállítottak bort Bécsbe. 1776 végén Joseph von Sonnenfelsnek küldtek fel egy „Antalkó” fajtájú bort. A borszállítmányt egy Schverer nevű férfi vitte fel Bécsig, ott Scheidlín kereskedőnél tette le, és az ő feladata volt átadni Sonnenfelsnek. – MOL Csáky család, Illésfalvi levéltár (a továbbiakban: P 73) R.sz. 50. Az illésfalvi uradalom leveleskönyve. Diarium (1776. december 9.); MOL P 73 R.sz. 50. No. 21/59. Doleviczényi Pál levele Csáky István grófnak (1776. december 9.)

²⁵ A szepességi településnek Késmárkhoz és Kakaslovnichoz közel mindig jelentős zsidó felekezetű lakossága volt. A 18. század végén már zsinagóga is épült itt. Vö. FÉNYES, 1851. I. kötet. 125.

²⁶ MOL P 73 R.sz. 50. Diarium (1772. október 28.).

²⁷ A szepességi birtok, Illésfalva postakönyveiben két ízben találkoztunk levél címettségként nevük említésével: MOL P 73 R.sz. 199.b.6. Libellus Postalís 1774–1780. (1777. október 22.); MOL P 73 R.sz. 200.b.7. Libellus Postalís 1780–1789. (1780. október 25.).

²⁸ BFL IV.1202.c. Rendeletek és felterjesztések /Intimata, mandata et repraesentationes/ Intimata a.m. 272. mellékletek.

A pontos időpont nem mindig derül ki, de ennél lényegesebb, hogy milyen műveket óhajtott beszereztetni a pesti kereskedővel. A kizárólag német nyelvű munkákat különböző, elsősorban német kereskedőktől rendelték meg.²⁹ Weingand és Köpffné mellett más könyvkereskedőknek is maradt nyoma a Csáky-levéltárban: 1778-ban a postakönyv szerint igen komoly összeget, 195 forintot küldtek Anton Löwe pozsonyi kereskedőnek.³⁰ 1784-ben pénzt, majd 1787-ben levelet (talán megrendelést) juttattak el több ízben is a bécsi Gay-testvéreknek.³¹ Ebben az időszakban Gay-ék üzlete egyike volt a legjelentősebb, francia könyvekre szakosodott bécsi könyvkereskedőházaknak. A francia könyvek beszerzésében Csákyék számára természetesen kitüntetett szerepet játszott Bécs.³²

Az 1760-as évek végén jelentkezett az önálló könyvkereskedői jogosítvánnyal rendelkező, kivétel nélkül bajor származású magyarországi könyvkereskedők első generációja. 1770-ben kapott engedélyt Pesten könyvüzlet megnyitására Johann Michael Weingand, 1771-ben Anton Löwe.³³ Az Ulmból érkező Löwének nagyon jó kapcsolatai voltak a lipcsei könyvvásáron megforduló kereskedőkkel, ahová ő maga már 1771 előtt is többször ellátogatott.³⁴ Löwe szélesebb beszerzési lehetőségeire utal – különös tekintettel a francia könyvekre –, hogy Ráday Gedeon 1774-től szintén nála rendelte meg a francia kiadványokat, leginkább szépirodalmat.³⁵ Nem véletlen, hogy 1778-ban a Csáky-Erdődy házaspár is Löwénél vásárolt tekintélyes összegért: ő volt az első olyan kereskedő Magyarországon, aki a főúri olvasók külföldi, elsősorban szépirodalmi érdeklődését ki tudta szolgálni. Ráday 1783-ig állt kapcsolatban Löwével, de ekkor már jóval több könyvet vásárolt a pesti Weingand és Köpff kereskedésben, mint Pozsonyban.³⁶ Weingandék az 1780-as évek elején Pest legnagyobb könyváraivá váltak, széles külföldi összeköttetésekkel rendelkeztek, és éppen úgy szolgálatára tudtak lenni a kifinomult ízlésű megrendelőnek, mint a bécsiek. A cég működésének fokozatos bővülésével, amihez hozzájárultak II. József könyvkereskedelmet élénkítő intézkedései, megteremtődött a francia könyvek

²⁹ Eisenachban Wittekindtől: Cregander, *Merckwürdiges Leben und Thaten des Weltberühmten Friedrich Wilhelm Frey-Herrns von Kyan...* Cöln, 1735. Lipcsében Wendlertől: *Merkwürdigkeiten Friedrichs II., Bildende Künste für Frauenzimmer* (?). Saltenburgban Mayertől: *Kunst Kupferstiche zu illuminiieren* (?) (1787. október 29). Münsterben Perrenontól: *Reinholdt Zeichen und Wasserschule* (?). Augsburgban Stage-től: *Johannes Freudenreichs und Anna Maria Albrechtin. Eine Kinder Roman*, Augsburg, 1784. Lipcsében Juniustól: Johann Kaspar Risbeks, *Briefe eines reisenden Franzosen durch Deutschland. Geschichte der Deutschen*, Zürich, 1788. Lipcsében Fritschtól: Johanna Schoppenhauer, *Neuste Reise durch England, durch Scotland, durch Niederland, durch Spanien*. h.n., é.n. Stendalban Franzen und Grossétól: *Geschichte der Meinungen aelter und neuer Völker compl.* (?). Lipcsében Hischertől: *Newtons Abhand und Versagung* (?). Berlinben Nicolaitól: 2 db *Julie von Rosenbaum* (?). Strasburgban Armand Königtől: *Blümels Lustfeuerwerkerey* (?). Nürnbergben Weigel und Schneidernél: Johann Jacob Schübler, *Nützliche Anweisung Zur Unentbehrlichen Zimmermanns-Kunst...* (etc.), Nürnberg, 1731. (Bizonyos bibliográfiai tételek után a zárójelbe tett kérdőjel azokat a címeket jelöli, amelyeket mindeztidáig nem sikerült beazonosítani.)

³⁰ MOL R.sz. 199.b.6. Libellus Postalis (1778. június 25.).

³¹ MOL R.sz. 200.b.7. Libellus Postalis (1784. szeptember 4.; 1787. július 28.; 1787. augusztus 11.).

³² Szintén a postakönyv tanúsága szerint 1779-ben Bécsből érkezett a grófnének címzett könyvcsomag.

³³ PAVERCSIK, 2004. 378.

³⁴ PAVERCSIK, 2004. 378.

³⁵ SEGESVÁRY, 1992. 85–89.

³⁶ SEGESVÁRY, 1992. 91.

beszerzésének színvonalasabb és kiegyensúlyozottabb lehetősége. Weingandék először 1781-ben jelentettek meg önálló jegyzéket a náluk megvásárolható francia könyvekről, amelyek között nem egy tiltott kiadvány is megtalálható volt.³⁷ A francia felvilágosodás Mária Terézia idejében tiltott irodalmából több szabados munkát kínáltak, igaz, annak szelídebb változatából. Az 1789-ben megjelentetett második katalógus terjedelme hűen tükrözi, hogy a magyar olvasói elit körében ekkor érte el a francia irodalom népszerűségének csúcspontját. A katalógust átlapozva figyelemre méltó, hogy továbbra is milyen sok tiltott művet tartalmazott.³⁸ A könyvkereskedelmi forgalomba kerülő tiltott irodalmat ezek szerint nyugodtan árusíthatták. A már említett Durand svájci ügynök egyik levelében található megjegyzés szintén ezt támasztja alá: 1788-ban éppen Weingand tiltott műveket is tartalmazó könyvrendelésével kapcsolatban írta az STN-nek, hogy „*ehhez a megrendeléshez nem kell fűznöm kommentárt, mivel Pesten nincs semmiféle cenzúra*”.³⁹ Weingand és Köpff szétválását követően a fennmaradt üzleti könyvek alapján megállapítható, hogy a francia szépirodalom beszerzésénél a bécsi kereskedők fontos partnernek számítottak. A Köpffnére szállt üzletrészben az 1786 és 1789 között megrendelt könyvek alapján ugyanakkor a francia könyv európai piacának német nyelvterületen található bázisaira is következtethetünk. A megrendelések célpontja Bécsben Rudolph Gräffer és Kurczböck, valamint a strassbourgi származású Gay-testvérek üzlete volt. Emellett németországi kereskedőktől rendeltek még francia könyveket, és az is előfordult, hogy ugyanazokat a megrendeléseket egyszerre több helyre küldték szét.⁴⁰ Különösen sokszor fordult ebben az időszakban Köpffné üzletvezetője a Gay-testvérekhez. A megrendelések egyaránt tartalmazták a borsodi alispán fiának, Ragályi Józsefnek kéréseit, köztük a szigorúan tiltott materialista best-sellert, d’Holbach *Système de la nature* című művét, és Asperger szemináriumai rektorhelyettes vallásos könyvekre vonatkozó kéréseit is, Claude de la Croix *Le parfait ecclésiastique* című művét vagy Godeau *Sermons* című kötetét. 1788-ban pedig két protestáns főúr, az egyik Prónay és az egyik Teleki gróf a protestáns Necker frissen megjelent *De l’importance des opinions publiques* című vitairatát mint igazi újdonságot rendelték meg.

A Gay-testvérek – csakúgy mint az 1780-as években fellépő többi, újonnan üzletnyitási jogot szerzett kereskedő – minden további nélkül közreműködtek tiltott könyvek beszerzésében, ami jól megfért az engedélyezett művek árusításával. Jean és Frédéric Gay első könyvárusítási engedélyét 1785-ben szerezte meg, de minden bizonnyal már korábban letelepedtek Bécsben.⁴¹ Ők adták ki a *Journal de Vienne dédié aux amateurs de la littérature* című francia nyelvű irodalmi folyóiratot 1784-ben és 1785-ben, ez a vállalkozásuk azonban hamar megbukott. Kiadóként és kereskedőként Strasbourg volt a központjuk, de Bécsben is jelentettek meg könyveket.⁴² 1793-ban számolták fel véglegesen bécsi üzletüket, Párizsba települtek át,

³⁷ *Catalogue des livres françois, italiens et anglois qui se trouvent chez Weingand et Köpff libraires, rue de serpent à Peste. 1781.*

³⁸ *Catalogue des livres françois, anglois, italiens qui se trouvent en vente chez Jean-Michel Weingand à Pest et à Ofen. 1789.*

³⁹ Durand levele az STN-hez (Bécs, 1788.) BPN Ms 1145. folio 234.

⁴⁰ BFL IV.1202.c. Rendeletek és felterjesztések /Intimata, mandata et repraesentationes/ Intimata a.m. 272. mellékletek.

⁴¹ MAYER, 1883/87. 129.

⁴² ORAVETZ, 1930. 16.

ahol már korábban is működött egy kereskedésük. Bécsen kívül 1788 és 1793 között még Varsóban is szerencsét próbáltak.⁴³ A bécsi üzlet működéséről alig tudunk valamit, eddig könyvkatalógusaik sem voltak ismertek, az Akadémiai Könyvtárban újabban előkerült 1784-es francia katalógusuk ezért is számít becses forrásnak.⁴⁴ A katalógus értékét növeli az elején található hosszú „felhívás” (*Avis*) a francia irodalom kedvelőihez, amely nem más, mint üzletpolitikájuk részletes kifejtése. A kilencven oldalas katalógus legnagyobb részét a francia könyvek több mint hatvan oldalas jegyzéke teszi ki, ezt követi a néhány oldalnyi latin, majd egy kevés olasz, illetve spanyol nyelvű könyv felsorolása. A legérdekesebb rész a katalógus végén található. Itt egy külön listán saját meghatározásuk szerint a „divatos”, kisméretű könyvek szerepelnek, költők és „kellemes” (*agréable*) szerzők elzevir stílusban, címképpel vagy portréval nyomtatott művei. Feltűnő, hogy bibliográfiailag hiányosan közlik ezeket a tételeket: se a kiadás helyét, se annak idejét nem jelölték meg, sőt a címeket is gyakran rövidítve közlik. Ennek oka a „kellemesnek” titulált művek jellegében keresendő: szinte mind a tiltott libertinus, sőt, olykor a pornográf próza-irodalom termékei közül került ki. A listán az 1780-as évek legdivatosabb kiadványai szerepelnek, jól használható, kisméretű kiadásban, mint például Diderot *Les bijoux indiscrets*, Crébillons fils *Le Sopha*, La Morlière *Angola*, Nerciat *Félicia*, Laclous *Les liaisons dangereuses* című műve – hogy csak a legismertebbeket említsük. A címet minden bizonnyal elővigyázatosságból jelentették meg hiányosan, ellentétben a katalógus többi részében található könyvek részletes leírásával. Például Voltaire *La Pucelle d'Orléans* című szabados költeményéről csak a „beavatottak” tudhatták, hogy három különböző kiadásban is megtalálják itt *P. Poeme de Voltaire* címszó alatt, köztük a pornográf metszetekkel illusztrált, különösen luxuózus kiadást is, 15 forintért.

A katalógus előszava számos információval szolgál egy külföldi könyveket árusító üzlet működésére vonatkozóan is: kiderül, hogy Bécsben két helyen tartottak fenn elárúsító helyet; állandó üzletük mellett egy időszakai vásáron is. Mindenfajta könyv beszerzésére vállalkoztak, de fő területük a tankönyv, tudományos könyv, regény, színdarabok és a legjobb szerzőktől származó történeti munkák voltak. Beszerzői hálózatuk első helyén saját „üzletláncuk” állt (Párizs és Strasbourg), így a legfrissebb újdonságokkal nyolc naponta tudták megismertetni ügyfeleiket, ami – állításuk szerint – hozzásegítette őket ahhoz, hogy a megrendeléseket pontosan hajtsák végre. Franciaországi kapcsolataikra hivatkozva próbáltak mást, jobbat kínálni, mint a többi bécsi könyvár: például olyan ritka és értékes könyvek beszerzésére is vállalkoztak, amelyekhez már Franciaországban is csak árveréseken lehetett hozzájutni. Másik vonzerejüként azt határozták meg, hogy franciaországi árakkal dolgoznak, vagyis – állításuk szerint – a szállítás költségét nem építik bele az eladási árba. A megrendeléseket ígéretük szerint három hónapon belül tudják teljesíteni. Végül nyomatékosan hangsúlyozták azt, ami egyúttal kijelölte, hogy milyen ügyfeleknek szólt elsősorban kínálatuk: a náluk kapható kiadványok megbízható minőségűek, és szinte mind eredeti kiadásúak (azaz nem utánnyomások). A ritkaságokat, bibliofil könyveket kedvelők éppúgy megtalálják náluk számításukat, mint azok, akik a mindenre kiterjedő kínálatból szeretnének válogatni. Felhívásuk végén pedig

⁴³ BÉGUIN-KNOEPLER, 2005. 435.

⁴⁴ *Catalogue des livres qui se trouvent chez les frères Gay, imprimeurs-libraires à la Singerstrasse, no 927, et sur le Hof, no 388. Pendant la présente Foire, dite Jubilate, 1784.* MTA Bibliogr. Qu. 93.

nem kevesebbet állítottak, mint hogy szortimentkészletük olyan gazdag, amilyen-nel sem az egész német (!) nyelvterületen, sem a többi szomszédos országban nem találkozhatnak az érdeklődők. A Gay-testvérek – az üzletpolitikájukra is rávilágító katalógus-előszó alapján – a francia könyvek iránt érdeklődő egyre bővülő olvasóközönségnek azt a rétegét igyekeztek megszólítani, amelyiknél az anyagi szempontok legkevésbé befolyásolták egy kiadvány megszerzését. Ennek a vásárlói körnek kellően tájékozottnak és igényesnek kellett lennie ahhoz, hogy a számtalan féle kiadásban megjelenő könyvek közül az eredetit és/vagy a legszebbet vásárolja meg.

A Bécsben 1785-ben önálló üzletet nyitó Johann David Hörling más stratégiával próbálta kialakítani vevőkörét az egyre fokozódó versenyhelyzetben.⁴⁵ Tevékenységét meghatározta a tiltott könyvekkel való kereskedelem, amelynek számai több esetben is Magyarországra vezettek. 1787 és 1792 között intenzív kapcsolatban állt a Société-vel.⁴⁶ A Társaság levéltárában fennmaradt levelei közül az első, 1787 júliusában elküldött megrendelése bepillantást enged a legális és illegális kereskedelem működési mechanizmusába. Az engedélyezett könyveket, amelyek között például Rousseau több műve és Marmontel *Les Incas* című könyve is megtalálható volt, bécsi üzletébe kérte küldeni. Egy másik listán különböző antiklerikalista és pornográf műveket sorolt fel – *Compère Mathieu* (3), *Cruauté religieuse* (2), *Thérèse philosophe* (2), *Putain errante* (2), *Papesse Jeanne* (2), *Légende joyeuse* (2), *Cabinet d'amour* (2), *Dom Bougre* (2), *Aventures des enfants de Loyola* (2), *Heptameron* (1), *Toilette de Flore* (2), *Diversités galantes* (2), *Matinées du roi de Prusse* (4), *Principes de la philosophie* (3) –, amelyeket Forgách János gróf címére, Gácsra kérte elküldeni.⁴⁷ A befolyásos magyar főúr – aki maga is kedvelte az ilyen jellegű kiadványokat, amint arra az alábbiakban kitérünk még – bizonyára rendszeres vevője volt Hörlingnek, de nem volt szüksége az egyes művekből 2–3 példányra. Az STN-hez címzett bécsi kereskedői levelekből kiderül, hogy ez a kerülő út – vagyis főrangú személy nevére és címére küldetni a tiltott könyveket – bevett módszere volt az illegálisan megszerzett kiadványok Bécsbe juttatásának.⁴⁸ Forgách grófnak nem volt mitől tartania a fölös példányok Bécsbe küldésekor. A magyar főúr rangja azonban csak az egyik magyarázat erre a különös eljárásra. Mint már a korábbiakban utaltunk rá, az utazó ügynök Durand levelei alátámasztják, hogy ekkoriban a magyarországi könyvbehozatal szinte semmilyen nehézségbe nem ütközött, ellentétben például az ausztriaival.⁴⁹ Magyarország tehát nemcsak felvevő piaca volt az STN által terjesztett tiltott francia irodalomnak, hanem egyes főrangúak, illetve kereskedők bevonásával a tranzitállomás szerepét is játszotta a Bécsbe szánt illegális kiadványok bejuttatásához. A bécsi Stahel tiltott könyvrendeléséhez például Durand azt a megjegyzést fűzte, hogy ezeket gondosan becsomagolva és többszörösen átkötözve Pestre Weingandhoz, Pozsonyba Dollhoz, illetve Prágába Gerléhez címezve küldjék el.⁵⁰

⁴⁵ MAYER, 1883/87. 62.

⁴⁶ Hörling levelei az STN-hez (Bécs, 1787. július 7 – 1792. május 26.), BPN Ms 1167. folio 403–409.

⁴⁷ Hörling levele az STN-hez (Bécs, 1787. július 7.), BPN Ms 1167. folio 404.

⁴⁸ Vö: FREEDMAN, 1991. 254.

⁴⁹ Vö. 39. lábjegyzet. A pozsonyi Mahler kereskedő megrendelése kapcsán pedig ezt a megjegyzést fűzi egy 1788. július 18-án Bécsben kelt leveléhez: „itt nem szükséges semmit se rejtegetni”. BPN Ms 1145. Fasc. II. folio 324.

⁵⁰ Durand levele az STN-hez (Bécs, 1788. június 22.), BPN Ms 1145. Fasc. II. folio 321.

A Forgách grófok (Forgách János mellett testvére Miklós, nyitrai főispán) egyébként maguk is lelkes olvasói voltak a tiltott francia könyveknek. Forgách Miklós nyit-raújlaki kastélyának könyvtára a fennmaradt eredeti katalógus szerint bővelkedett a kritikai hangú, vagy radikális eszméket terjesztő művekben.⁵¹ Forgách Miklósról az utókor mint rebellis magyar mágnásra emlékezik, aki testvérével együtt vezető szerepet játszott a felvilágosult rendi mozgalomban. Buzgó hívei voltak a francia felvilágosodásnak, ellenzékiségük következményeképpen pedig Miklóst, aki hevesen szembeszállt II. József abszolutisztikus intézkedéseivel, az uralkodó 1784-ben elmozdította főispáni állásából, és az erre vonatkozó rendeletében bolondnak kiáltotta ki.⁵² A magyar jakobinus mozgalom két kimagasló értelmiségi alakja, Hajnóczy József jogtudós és Batsányi János költő is tevékenykedett Forgách Miklós titkáraként; jelentős könyvtáráról ismert, hogy használták. A Forgáchokat az 1790-es években több titkos jelentésben mint a magyar jakobinus szervezkedéssel szimpatizáló főurak legradikálisabban gondolkodó, ezért az udvarra nézve legveszélyesebb körének tagjaiként említették.⁵³

Mind az 1780-as, mind pedig az 1790-es évekből maradt fenn nyoma tiltott francia könyvekkel kapcsolatos beszerzéseiknek: 1783-ban egy francia származású pozsonyi kereskedő, Joseph Gaillard – aki később likörgyáros lett Békéscsabán – Párizsból szállított egyiküknek tiltott könyveket:⁵⁴ *La contagion sacré ou l'Histoire naturelle de la Superstion* (sic!), *Dieu et les Hommes; Discours sur les Miracles de Jesus Christ, Examen critique des Apologistes de la Religion chrétienne, Ex. impartial des principales Religions du Monde, Le christianisme dévoilé; Le Ciel ouvert à l'Univers, Les 3 Rois*. Fél évvel később Forgách János olyan könyveket kért, amelyeket Gaillard korábban Miklós grófnak már megszerzett:⁵⁵ *L'esprit du clergé, Doute sur la religion, Lettres sur les Miracles, Imposture sacerdotale, Fausseté des Miracles, L'Enfer détruit, Les Preters Demasqué* (sic), *Recherche sur les Miracles, Discours sur les Miracles, De la cruauté Religieuse, Pironisme de l'Eglise, Des lettres de Cachet, Inconvenient du Celibat des pretres*. Az 1787-ben Forgách János nevére megküldött Hörling-féle könyvek egységesen libertinus-pornográf jellegéhez képest, a teljesen egyöntetűen antiklerikális-materialista kiadványok fenti két sorozata jól reprezentálja érdeklődésüknek egy másik jellegzetes irányát. A harmadik érdeklődési kör – az aktuálpolitikai események és azok értékelése – szintén megjelenik, mégpedig egy 1792-es ügy kapcsán. Forgács Miklós nevére francia forradalmi műveket tartalmazó könyvszállítmány érkezett a frankfurti Esslinger könyvkereskedőtől, amelynek kézbesítését a cenzúra megtiltotta:⁵⁶ *République sans impôts, Théorie et pratique des droits, Le Ci-Devant, comédie, Observations de Favier, Les crimes des Roy de France*. A gróf arra hivatkozva tiltakozott a cenzori határozat ellen, hogy a „romlott eszmék az ő lelkén már nem képesek gyökeret verni, minthogy ifjú korától megszokta a legkülönbözőbb könyveket olvasni”. Levele végén a könyvek visszaszolgáltatását kérte.⁵⁷

⁵¹ Forgács Miklós könyvtárának katalógusa egyelőre feldolgozatlan. A Magyar Országos Levéltárban őrzött iratanyag kutatását H. Balázs Éva professzor kezdte meg és ismertette meg velem.

⁵² ECKHARDT, 2001. 145.

⁵³ ECKHARDT, 2001. 144.

⁵⁴ ECKHARDT, 2001. 92–93.

⁵⁵ ECKHARDT, 2001. 93.

⁵⁶ MOL, Magyar Királyi Helytartótanács Levéltár, Departamentum Revisionis Librorum (a továbbiakban C 60) 1792. szeptember 15. Fons 44. Positio 1.

⁵⁷ MOL C 60. 1792. szeptember 15. Fons 44. Positio 1.

Johann David Hörling magyarországi kapcsolatainak további nyomaira bukkanhatunk a cenzúrahivatali aktákban. Két ügyben is hozzá vezettek a szálak, noha a második esetben ezt tagadta. 1793-ban a pozsonyi Weissenthaler és Schwaiger-féle olvasóköri felfedezett tiltott könyvek miatt kiterjedt vizsgálat indult.⁵⁸ A két olvasóköri katalógusában igen komoly mennyiségű „veszélyes” művet fedezett fel a censor primarius, Riethaller Mátyás, aki ezekről jelentésében részletesen beszámolt, és pontos listát csatolt az ügyirathoz. Mint írja „*Helvetius, Hume, Lessing, Mirabeau, Rousseau, Voltaire munkáiból az uralkodóra és az egyházra nézve veszélyes nézeteket szívónak magukba az olvasók, de vannak olyan szerzők is, akiknek művei a szent vallási tanokat gyalázzák és árulják el, vagy a szent rítusokat babonáságként állítják be. További könyvek a legmocskosabb bujaságra tanítanak, nem csupán erre ösztökélik olvasóikat, hanem magát a dolgot még fel is magasztosítják.*”⁵⁹ A javarészt német nyelvű könyvek mellett több francia nyelvűt is találunk, ám a német címek mögött számos esetben szintén francia eredetű művekre következtethetünk. A jelentésből kiderül, hogy Weissenthaler vallomásaiban elárulta, honnan szerezte be ominózus könyvkészletét: 1784 és 1787 között egyrészt Johann David Hörlingtől, másrészt a pozsonyi Anton Löwétől és Philipp Mahlertől. Schwaiger vallomásaiban az állt, hogy szintén tíz évvel korábban Lipcsében vásárolta őket. A két könyvkereskedő vallomása alapján arra következtethetünk, hogy a tiltott könyvekkel foglalkozó kereskedőknek létezett egy „hálózata”, amelyben az 1780-as évek közepén Bécsben Hörling, német kapcsolatai révén pedig Pozsonyban Löwe fontos szerepet játszott. Az is kiderül, hogy a tiltott könyvek tömeges behozatalának kockázatmentes lehetősége ténylegesen csak az 1780-as évek második felére volt érvényes. Ugyanakkor egy olvasóköri működéséhez a tíz évvel korábban beszerzett könyvek elegendőnek bizonyultak: sem eladni nem tudták olyan mennyiségben, sem érvényüket nem veszítették el az olvasóközönség szemében. Hörling neve másodszer a zágrábi Müller könyvkereskedő ellen 1794-ben tett feljelentésben szerepel.⁶⁰ Két illusztrált könyv kapcsán vetődött fel a gyanúja annak, hogy tiltott művekről van szó. A *L'Année galante ou Entrenne à l'amour. Contes, enrichies de figures et d'ariettes*⁶¹ és a *Lindamine, oder die beste Welt in warmen Landen* című könyv eredetileg szintén franciául jelent meg.⁶² Noha Müller vallomása nem szerepel az iratok között, bizonyára azt állította, hogy mindkét könyvet Hörlingtől kapta. Hörling saját kezű levele ugyanis megtalálható az iratok között, amelyben tagadja, hogy a könyveket – amik mellett felsorolja még a *Nouveau calendrier français* című kiadványt is – ő adta volna bizományba, mondván, hogy ő ilyen kiadványokkal sohasem foglalkozott.⁶³

*

⁵⁸ MOL C 60. 1793. Fons 6.; FÜLÖP, 1978. 46.; KÓKAY, 2003. 459–464.

⁵⁹ MOL C 60. 1793. Fons 6. Positio 12.

⁶⁰ MOL C 60. 1794. Fons 30.; 1795. Fons 1. Positio 57.; 86.; 109.

⁶¹ *L'Année galante ou entrenne à l'amour. Contes, enrichies de figures et d'ariettes*. Paris, 1773. Erotikus naptár, amelyben minden hónaphoz három mese tartozott 12 ábrázolással.

⁶² *Lindamine, oder die beste Welt in warmen Landen*. Rom und London, 1783. (1785-ben újra kiadták.) A mű eredeti címe: *Lindamine ou L'Optimisme dans les pays chauds*. Londres, 1778. Szerzője ismeretlen.

⁶³ MOL C 60. 1794. Fons 1. Positio 86.

A francia és német nyelvű szépirodalmi olvasmányok magyarországi elterjedésében a józsefi korszakban átalakuló könyvpiac összetett működési mechanizmusa jelentős szerepet játszott. A kereslet és a kínálat egymásra élénkítőleg ható növekedésében a tiltott kiadványok gyakorta pusztán tiltottságukból eredő népszerűsége és az ellenőrzés gyakorlatát jellemző enyhülés, illetve bizonytalanság fontos tényezőkként értékelhetők. Ennek ékes bizonyítéka Johann David Hörling Magyarországra kiterjedő működése, amely Bécs közvetítő szerepét a könyvekhez való hozzáférés szempontjából tovább árnyalja. Bécs jelentősége mellett a Société közvetlen kapcsolatai a magyar könyvkereskedőkkel, valamint a magyar viszonyokról és olvasókról a fennmaradt források alapján kialakuló kép az irodalom feltételrendszerében ekkor bekövetkezett változások feljöttéhez, mégha csak egy szűk vonatkozásban is, de tényszerű ismeretekkel szolgál.

Felhasznált irodalom és rövidítések

- BFL Budapest Főváros Levéltára
 BPN Bibliothèque Publique de la Ville de Neuchâtel
 MOL Magyar Országos Levéltár
 MTAK Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára
 STN Société Thypographique de Neuchâtel
- BACHLEITNER – EYBL – FISCHER**
 2000 BACHLEITNER, Norbert – EYBL, Franz M. – FISCHER, Ernst: *Geschichte des Buchhandels in Österreich*. Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 2000.
- BÉGUIN-KNOEPFLER**
 2005 BÉGUIN-KNOEPFLER, Marie: Les échanges avec la Pologne (1772–1789). In: *Le rayonnement d'une maison d'édition des l'Europe des Lumières: la Société typographique de Neuchâtel 1769–1789*. Édés.: DARNTON, Robert-SCHLUP, Michel. Neuchâtel, Gilles Attinger, 2005. 433–455.
- ECKHARDT**
 2001 ECKHARDT Sándor: *A francia forradalom eszméi Magyarországon*. Budapest, Lucidus, 2001.
- FÉNYES**
 1851 FÉNYES Elek: *Magyarország geographiai szótára mellyben minden város, falu, és pusztá betűrendben körülményesen leíratik. I–II. kötet*. Pest, 1851. (Reprint, Budapest, 1984.)
- FREEDMAN**
 1991 FREEDMAN, Jeffrey: *The Process of Cultural Exchange: Publishing between France and Germany (1769–89)*. Princeton University, 1991. (kézirat, doktori disszertáció)
- FÜLÖP**
 1978 FÜLÖP Géza: *A magyar olvasóközönség a felvilágosodás idején és a reformkorban*. Budapest, Akadémiai, 1978.
- GRANASZTÓI**
 2000 GRANASZTÓI Olga: A franciás műveltségű magyar arisztokrácia három különleges figurájának portréja könyvgyűjtő tevékenységük tükrében. *Magyar Könyvszemle*, 116. (2000) 1. sz. 43–69.
 2003 GRANASZTÓI Olga: Egy pesti könyvkereskedés nyugat-európai kapcsolatai a XVIII. század végén. *Magyar Könyvszemle*, 119. (2003) 2. sz. 166–187.

GRANASZTÓI

- 2007a GRANASZTÓI Olga: Cenzúra, hitvédők, könyvkereskedők és olvasók. In: *A magyar irodalom története. A kezdetektől 1800-ig*. Szerk.: JANKOVITS László – ORLOVSKY Géza. Budapest, Gondolat, 2007. 655–667.
- 2007b GRANASZTÓI Olga: A XVIII. századi főúri könyvkultúra maradványai egy elfeledett XXI. századi könyvtárban. *Erdélyi Múzeum*, 59. (2007) 3–4. sz. 89–96.

KÓKAY

- 2003 KÓKAY György: Tiltott könyvek 1793-ban a pozsonyi olvasókabinetekben. *Magyar Könyvszemle*, 119. (2003) 4. sz. 459–464.

MÁDL

- 2009 MÁDL, Claire: L'aristocrate client, complice et concurrent des libraires. Quelques traits de l'approvisionnement des bibliothèques nobiliaires de Bohême dans la seconde moitié du XVIIIe siècle. In: *Kommunikation und Information im 18. Jahrhundert. Das Beispiel der Habsburgermonarchie*. Hrsg.: FRIMMEL, Johannes – WÖGERBAUER, Michael. Wiesbaden, Harrassowitz, 2009. 173–189. (*Buchforschung, Beiträge zum Buchwesen in Österreich*, 5.)

MAYER

- 1883/87 MAYER, Anton: *Wiens Buchdrucker-Geschichte 1482–1882. I–II. Bde.* Hrsg. von den Buchdruckern Wiens. Wien, Verlag des Comités, 1883/1887.

ORAVETZ

- 1930 ORAVETZ, Vera: *Les impressions françaises de Vienne 1567–1850*. Szeged, 1930. (*Études françaises publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged*, 16.)

PAVERCSIK

- 2005 PAVERCSIK Ilona: Bayerische Buchhändler als Erneuerer des ungarländischen Buchhandels in der zweiten Hälfte des 18. Jahrhunderts. In: *Ungarn-Jahrbuch. Zeitschrift für interdisziplinäre Hungarologie*. Band 24. Hrsg.: K. LENGYEL Zsolt. München, Ungarisches Institut, 2005.

ROCHE

- 1979 ROCHE, Daniel: Noblesses et cultures dans la France du XVIIIe: les lectures de la noblesse. In: *Buch und Sammler. Private und öffentliche Bibliotheken im 18. Jahrhundert. Colloquium der Arbeitsstelle 18. Jahrhundert, Gesamthochschule Wuppertal, Universität München, Düsseldorf 1977*. Heidelberg, Winter, 1979. 9–27. (*Beiträge zur Geschichte der Literatur und Kunst des 18. Jahrhunderts*, 3.)

SASHEGYI

- 1958 SASHEGYI Oszkár: *Zensur und Geisterfreiheit unter Joseph II.* Budapest, Akadémiai, 1958. (*Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae*, 16.)

SEGESVÁRY

- 1992 SEGESVÁRY Viktor: *A Ráday könyvtár 18. századi története*. Budapest, 1992. (*A Ráday Gyűjtemény tanulmányai*, 4.)

WITTMANN

- 1982a WITTMANN, Reinhard: Der gerechtfertigter Nachdrucker? Nachdruck und literarisches Leben in achtzehnten Jahrhundert. In: WITTMANN, Reinhard: *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*. Tübingen, Niemeyer, 1982. 69–92.
- 1982b WITTMANN, Reinhard: Der deutsche Buchmarkt in Osteuropa im 18. Jahrhundert – Voraussetzungen und Probleme. In: WITTMANN, Reinhard: *Buchmarkt und Lektüre im 18. und 19. Jahrhundert. Beiträge zum literarischen Leben 1750–1880*. Tübingen, Niemeyer, 1982. 93–110.

Granasztói, Olga

French and German Literary Readings in Late Eighteenth Century Hungary

In the late summer of 1787 the Swiss Société Typographique de Neuchâtel (STN) bookseller and publishing company sent its agent, called Durand to Habsburg territory via France and Italy. The major goal of his one year or so long journey was of commercial nature, i.e. selling as many books as it was possible from the vast store, counting more than 1500 books of STN. However, market research with a view to find reliable trading partners for a long time was just as well important. Following Joseph II's accession to the throne, the reform of censorship did not exclusively make it possible for the French-speaking elite to have unimpeded access to a whole scale of newly published French *belles-lettres* within a decade. This reading public subsequently received the more and more important German *belles-lettres*. By dispensing with his mother's economic structure of monopolies and creating real competition in trade, a new wave of traders appeared, consisting of merchants that established businesses on favourable conditions as well as subsisting only by trying to satisfy the actual new needs of the reading public. In this situation it was the partly licensed, yet mostly forbidden French literature that raised the prospect of making substantial profits.